

PARTIKULÁRIS BIZALOM ÉS KÉSŐMODERNITÁS¹
A magyar társadalom sajátos bizalommintázata

DOI 10.35402/kek.2025.1.14

Absztrakt

A tanulmány új megvilágításba helyezi a partikuláris bizalmat, annak interakciós vetületeit, valamint a jelenségre visszavezethető társadalmi és csoportdinamikákat. A témakör ismert elméleteit áttekintve az érvelés először is igyekszik kimutatni azok közös mondanivalóját. Ezt a bizalom racionalizálásában, az érintetteket – vélt vagy valós módon – jellemző azonosságokban, illetve az együvé tartozás logikájában domborítja ki. Az írás második része, a későmodernitás elméleti perspektíváját felhasználva, új értelmezési keretben vizsgálja a partikuláris bizalmat. A fő célja e fejezetnek, hogy rámutasson arra, korunkban milyen folyamatok indulhatnak el azokban a társadalmakban, amelyeket mélyen áthat a partikuláris bizalom. A tanulmány vége rövid, inkább vitaébresztő formában tárgyalja, hogy a magyar társadalom bizonyos tendenciái, különösen a bizalommal és az előítéletességgel összefüggésben, mennyiben tükrözhetik a felvázolt elméleti lehetőséget.

Kulcsszavak: partikuláris bizalom, azonosság, másság, későmodernitás, Magyarország, European Social Survey

Abstract

The paper revisits and revises particular trust, its impacts on social interactions, as well as the relevant social and groups dynamics related to the phenomenon. At first, the proposed argument reviews the well-known theories of particular trust and tries to identify their common contents. It suggests that three domains are especially crucial in all theoretical

¹ Grünhut Zoltán munkája az NKFIH által támogatott „Magyar fiatalok percepciói Európáról és európaiságról” című kutatás része (az FK134893 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK20 pályázati program finanszírozásában valósult meg). Bodor Ákos munkája az NKFIH által támogatott „Mennyire általános az általánosított bizalom” című kutatás része (az FK143163 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK22 pályázati program finanszírozásában valósult meg).

frameworks, namely the rationalization of trust, the – imagined or real – sameness of the given people, as well as the logic of exclusiveness appreciated by these agents. The second part, through the lens of Late Modernity, reconsiders particular trust and reinterprets its specificities. The main objective of this section is to shed light on the potential trends possibly unfold due to the late modern changes in those societies that are deeply infused by the dynamics of particular trust. The last part the paper, in brief, examines certain tendencies of the Hungarian society in relation to trust and social prejudices, and discusses whether these observations are reflecting on the proposed theoretical interplays between Late Modernity and particular trust.

Keywords: particular trust, sameness, otherness, Late Modernity, Hungary, European Social Survey

Bevezetés

A magyar társadalomra jellemző személyközi bizalomról, azaz arról, hogy az emberek mennyire bíznak egymásban, számos kutatás közölt fontos megállapításokat (Boda – Medve-Bálint 2012; Bodor – Grünhut 2015; Füzér és mtsai 2020; Hajdu 2012; Pusztai 2018; Skrabski – Kopp 2008; Tóth 2005, 2009, 2010). Ezeket alapvetően két konklúzióban lehet összegezni. Egyrészt a magyar lakosság, összevetve más európai társadalmakkal, inkább alacsony bizalmúnak tekinthető. (Bodor – Grünhut – Horeczki 2014; Bodor – Hegedüs – Grünhut 2022a; Keller 2009) Ugyan kevésbé bizalomhiányos, mint a posztszovjet térség legtöbb társadalmá, de általában alacsonyabb a bizalom idehaza, mint a kontinens nyugati felén. Mindeközben azt nem állíthatjuk, hogy a magyar bizalomszint lényegesen eltérne a kelet-közép-európai volt szocialista országok mintázataitól, sőt a mediterrán térség társadalmainak jellemző bizalomkonfigurációival is hasonlóságot mutat. (Bodor – Grünhut – Erát 2022; Grünhut – Bodor 2020) Másrészt idehaza „túlteng” a partikuláris bizalom (Dupcsik – Tóth 2008; Giczi – Sik 2009; Grünhut – Bodor 2019), ami annyit jelent: az egyének sokkal inkább megbíznak a szűken értelmezett személyes kapcsolataikban (közvetlen

családban, rokonokban, közeli barátokban, munkatársakban), mint általában embertársaikban. E jelenség önmagában persze nem patológikus, sem mikro-, sem makroszinten, hiszen mindenki számára megbízhatóbbak azok, akik közel állnak hozzá, akikkel intim kapcsolatokat ápol, rendszeresen érintkezik. (Baier 1986) A partikuláris bizalom túltengéséről akkor beszélhetünk, ha az egyének ismeretlenek felé érzett bizalma annyira alacsony az elsődleges kapcsolatokba vetett bizalomhoz képest, hogy az emberek alapvetően el is zárkoznak azokról, akiket nem ismernek. (Ermisch – Gambetta 2010) Nyilván a modern társadalmak nem teszik lehetővé az egyének számára, hogy kizárólag olyanokkal lépjenek társas interakciókra, akik közel állnak hozzájuk. (Misztal 1995) Idegenekkel is érintkezni kénytelenek. Ám azokban a társadalmakban, ahol túlteng a partikuláris bizalom, ott az emberek igyekeznek minimálisra redukálni az ilyen szituatív helyzeteket, s egyébként minden fontosabb ügyben a személyes kapcsolataikhoz, esetleg a kapcsolataik kapcsolataikhoz fordulni. E dinamika családon, baráti relációkon, kollegiális viszonyokon, ismerősi hálózaton, lakóközösségen, identitáscsoporton, azaz valamilyen szűkebb társas közegen belülről szorítja az érintkezéseket. (Cook 1991; Füzér 2016) A téma szakirodalmában, eltérő aspektusokat és különböző társadalmi jelenségeket vizsgálva, de mindig ugyanahhoz a kiinduló tételhez tér vissza: a túltengő partikuláris bizalom befelé fordul, kirekesztő, a tagokkal kivételező, alapvetően zárt csoportokban tartja az egyéneket.

Miközben ez az általános megállapítás helyesnek látszik, nem szabad elfelejteni, hogy a tudományos definíciók, az azokat kiterjesztő koncepciók, továbbá az utóbbiakra vonatkozó elméleti összefüggések mindig adott történelmi korban, illetve annak társadalmi, gazdasági, politikai strukturális körülményei közepette keletkeznek. A történelmi korszakok azonban változnak, s bár ez nem okvetlen, de a megragadni szándékolt problémák is átalakulhatnak. Ilyenkor az eredeti tudományos gondolat felülvizsgálatra, esetleges korrekcióra szorul. Jelen tanulmány azt állítja, hogy a partikuláris bizalom esetében eljött egy ilyen kritikai revízió szükségességének pillanata, noha ezt a szakirodalom egyelőre kevésbé ismerte fel. Márpedig korunk, amely a későmodernitás megszorodó tendenciával jellemezhető, mindenképpen újszerű strukturális dinamikákat hívott életre. (Reckwitz – Rosa 2023) E globális-lokális interrelációk hatásaiként kibontakozó konstellációban már nem feltétlenül

a (nemzeti) társadalom és az ahhoz képest lényegesen kisebb létszámú közösség (valamilyen csoport) között bontakozik ki integrációs feszültség, mondván az erős kötésű kapcsolatokkal jellemezhető, be- és elzárkózó közösségek gyengítik a társadalom egységét, illetve fordítva, ha a társadalom integrált, akkor szükségszerűen a kisebb közösségek nyitottak, befogadók, átjárhatóak, könnyebben változnak. A későmodernitás kétségkívül a (nemzeti) társadalom és annak hagyományos strukturális rendje, valamint kulturális mintái ellen intéz elsősorban kihívást. (Sik 2015) Bár nem feltétlenül sürgeti egy posztmodern állapot kialakulását, de nyíltan megkérdőjelezi a nemzeti ethosz referenciáit, narratíváit, identifikációs pillérjeit. Jelen írás úgy érvel, e kor körülményei közepette már nem csak a közösségek (csoportok) törekedhetnek a társadalom-egésztől való elkülönülésre. Egysége és tradicionális önmeghatározásának védelme érdekében a (nemzeti) társadalom is izolálódni próbálhat, mégpedig a szupranacionális vagy világtársadalommal szemben.

E feltevés nem újszerű, mégis válaszadásra készíti a bizalomról való tudományos gondolkodást, az elméletalkotástól a mérésig. Nem feltétlenül azért, mert a partikuláris bizalom koncepcionális háttérét felforgatja. Sokkal inkább annak okán, hogy eszerint a relatíve magas társadalmi bizalom, amit mindeddig az integráció és a kohézió egyik fontos mutatójaként értelmezett a szakirodalom (vö.: Gerő – Hajdu 2015; Hajdu – Megyesi 2017), ma már lehetségesen egészen mást jelent – legalábbis egyes társadalmak esetében. Nem kizárható ugyanis, hogy a (nemzeti) társadalom önvédő elszigetelődése, a másságot kirekeszteni igyekvő önmagába zárkózása, a külső behatások miatti változásokkal szembeni elutasítása, illetve a mindezek hatására fokozódó kritikátlan és reflektálatlan önreferencialitása megerősíti a társadalmi bizalmat. Pontosan úgy, ahogy azt a partikuláris bizalomról szóló elméletek írják. Csak éppen a (nemzeti) társadalom esetében nem a családi kötelék, rokonság, barátság, törzsiség, személyes ismertség stb. adja a partikularitás azonosságtartalmát. Ezek helyett a mindenféle *Másoktól* egzisztenciális önvédekezéssel és megkülönböztődéssel elhatárolódó (nemzeti) társadalomhoz mint imaginárius *Mihez* való tartozás lesz az azonosságélmény, azonosságélmény forrása. Nem kétséges, e bizalomkutatási (teoretikus és módszertani) probléma számunkra azért különösen érdekes, mert a magyar társadalomra igaz lehet bizonyos mértékig a vázolt fordulat.

A partikuláris bizalom elméleteinek rövid áttekintése

A partikuláris bizalomról szóló kutatások megerősítően hivatkoznak ma is Edward C. Banfield (1958) amerikai politikatudós *The Moral Basis of a Backward Society* című úttörő művére, amely egy dél-olaszországi kistelepülés (a könyvben Montegrano, igazából a basilicatai Chiaromonte) jellemző társas viszonyait és érintkezéseit írta le érzékletesen. Banfield megfigyelései szerint a település lakói valósággal elszigetelődtek a külvilágtól, s egy olyan, másokat ki-, a saját tagjaikat pedig me-reven bezáró csoportot teremtettek, amelynek az alapvetően egyenlőtlen és igazságtalan hierarchikus rendjét (pozíciók, státuszok, szerepek kiosztását), illetve egyéb belső strukturáló mintáit-korlátait (szokásrendet, érintkezési szabályokat, magatartás-mintákat, tabukat és konvenciókat) éppen e kényszeres elzárkózás miatt megváltozhatatlanná tették. Banfield rámutatott, e közegben a település lakói önző és szűklátókörű módon, de mégis érthetően a család érdekeinek érvényesítését helyezték mindenek elébe, ami megbénította a közösséget abban, hogy kollektíven változtatni tudjanak helyzetükön. Emiatt kiszolgáltatottak maradtak a lokális notabilitások és a maffia hatalmának. A helyiek nemcsak más települések lakóival, de minden állami, tartományi intézménnyel, tisztviselővel szemben is mélyeséges bizalmatlanságot tápláltak, miközben a családba-klánba vetett bizalom pedig extrém formát vett fel, mondván a család egysége, helytállása az egyetlen biztosíték az érvényesülésre. Ennek következményeként azonosította Banfield az *amorális familiaritást*, ami a partikuláris bizalom egyik megtestesüléseként vált ismertté.

Banfield műve inspirációs forrássá vált egy sor későbbi munka számára. Noha ezek többnyire nemcsak kiegészítették, hanem jelentősen továbbvitték az eredeti gondolatot, s kivetítették, kinagyították a partikuláris bizalom dinamikáit szélesebb csoportokra, akár egész társadalmakra, illetve azok intézményi környezetére, ám a banfieldi érvelést alapjaiban nem módosították. Niklas Luhmann (1979) rendszerelméleti keretében a bizalom fontos fogalom. Két szinten is az: az egyének közötti érintkezések, illetve a társadalom mint rendszer integritása, stabilitása, funkcionálisága vonatkozásában. Mint ismeretes, Luhmann számára minden funkcionalista megközelítésben nyer értelmet, így a bizalmat is ebből a nézőpontból teoretizálta. Szerinte mikro- és makroszinten egyaránt a bizalom

azt segíti elő, hogy a komplexitások leegyszerűsített formát öltsenek. Amikor az egyén bizalmat mutat valaki más felé, akkor tulajdonképpen úgy tesz, mintha az interakcióból következő bizonyos negatív kimeneteli lehetőségek nem léteznének. Luhmann (1994) szerint ez alapvető jelentőségű, mert minden érintkezés esetében rendkívül összetett a potenciális következmények mátrixa, amelynek a végiggondolása valósággal ellehetetlenítené az interakciót. A bizalom segít e kockázatmentesítési kényszeren, késztetésen felülemelkedni. Ugyanígy, makroszinten a bizalom azt szolgálja, hogy a különböző, önteremtő módon egyre bonyolultabbá és szerteágazóbbá váló alrendszerek szerint szerveződő társadalomban mind az intézményi entitások, mind az egyének hitelesnek fogadják el az egyes alrendszerek referenciáit, információit, teljesítményeit. Ennek hiányában az alrendszerek differenciálódása nem tudna kibontakozni, különböző diszfunkciók uralkodnának el, a társadalom összeroskadna, az egyének pedig a legszűkebb csoportjaikba zárkóznának vissza. Luhmann (1988) pontosan emiatt tartja rendkívül károsnak a partikuláris bizalmat, illetőleg annak szükségszerű velejárójaként a familiaritást: a személytelen intézmények egy ilyen közegben ugyanis állandó működési zavarokkal küzdenek, azaz a társadalom rendszere nem tud kiépülni, megreked egy pre-modern állapotban.

A Banfield által kijelölt kutatási nyomvonalon maradván, szintén Dél-Olaszországot esettanulmányként vizsgálva, Gambetta (2000) a partikuláris bizalom familiaritás-dimenzióját a maffia kontextusában helyezte előtérbe. Szerinte ugyanis, amit Banfield az egyszerű dél-olasz családok esetében megfigyelt (elkülönülés, bezárkózás, család egysége és érdekei mindenekelőtt, szigorú családi hierarchia, megmerevedett szerepmodellek, családi rituálék stb.), az hosszabb időtávban tekintve a maffia struktúrájának kiépülését jelenti. Gambetta (1992) szerint a maffia egy klán, amely a kisebb családokra jellemző strukturálódási dinamikákat meta-familiaként átfogja, illetve kiegészíti az erőszak olyan monopóliumával, ami politikai, gazdasági, szellemi hatalmat garantál számára. Eszerint az egyéneket, családokat, családok csoportjait, települési és területi közösségeket nem a társadalom és annak intézményesült entitásaként az állam, hanem a maffia egyesíti. A partikuláris bizalom tehát előbb amorális familiaritásba, majd annak szövődményeként maffiatípusú struktúrába torkollik (sajátos – vallásos és tradicionális – kulturális közegben, illetve az iparosodottság és a technológiai fejlettség bizonyos szintjén).

Gambetta tehát a familiaritástól a maffiáig jut el, Putnam (1993) pedig – ugyanúgy Olaszország példájánál maradván – e láncolatot kifuttatja a civil társadalom szerveztségének és a politikai-hatalmi rendszer demokratikusságának összefüggésére. Az amerikai politikatudós *Making Democracy Work* című művében kimutatta, hogy Olaszország északi, középső és déli részei, a sajátos történelmi körülmények, földrajzi adottságok, illetve Európa gazdasági, kereskedelmi, politikai és szellemi centrumához való közelség (vagy éppen távolság) miatt, olyan eltérő fejlődési pályán voltak évszázadokig, amely nagyon különböző civil társadalmak létrejöttét eredményezte. Délen a bizalomhiány miatt jellemzők a normazavarok, a kollektív gondolkodás, felelősségvállalás és cselekvés hiánya, az általános érdektelenség, apátia és mobilizálhatatlanság, ami miatt a civil társadalom gyenge és szervezetlen, a gazdasági, politikai hatalomnak (maffiának) alávetett és kiszolgáltatott. Mindez az egész olasz társadalom és állam demokratizálódására nézve komoly kihívást jelent. Putnam tehát rámutatott arra, hogy a partikuláris bizalom súlyos integrációs és intézményi diszfunkciókat gerjeszt (Luhmann nemkülönben ezt tette már korábban, csak az ő absztrakt és bonyolult rendszerelméleti logikája kevésbé hozzáférhető, mint Putnam könnyed, olykor leegyszerűsítően közérthető stílusa).

Fukuyama (1997) némileg elkanyarodott a banfieldi örökségtől, amennyiben neves művében a bizalomrádiuszokból indult ki, s azt állította, hogy az alacsony bizalmú társadalmakban, ahol az emberek többnyire csak a szűk, személyes kapcsolati körükben bíznak meg, ott a familiaritás tendenciáján túl, számolni kell általában kirekesztő, bezárkózó, saját tagjaikkal kivételező csoportokkal. Fukuyama főként a gazdasági szerkezet, a szektorra jellemző működési formák és mechanizmusok, továbbá a szereplők percepciói, tevékenységei, együttműködési szempontjából vizsgálta a bizalom jelentőségét. Tipikusságok azonosítására és elemző leírására törekvő módszere fontos kérdéseket, problémákat emelt a bizalomkutatás homlokterébe, különösen annak kapcsán, hogy a szűk és tág bizalomrádiuszokra összpontosító interakciós dinamikák milyen intézményi megoldásokat részesítenek előnyben. Fukuyama igyekezett normatív értelemben semleges maradni elemzése során; célja inkább az volt, hogy a különbözőségeket kidomborítsa, illetve megmutassa azt, alacsony és magas bizalmú társadalmak gazdaságai miként szerveződnek. Leírásaiból azonban így is kitűnik, hogy az alacsony

bizalmú társadalmak jellemzően zártabbak, hierarchikusabbak, strukturálisan merevebbek, változásuk nehezekebb és lassabb, a szűk csoportokon kívüli (*out-group*) érintkezések pedig sokszor körülményes biztosítékokat követelnek e közegben, ami mindenfajta spontán együttműködésnek akadálya. Sztompka (1999) megkísérelte a fukuyamai rádiuszelméletet saját szintetizáló szándékú bizalomkoncepciójában továbbgondolni, s az egyre távoluló bizalomkörökre valamiféle univerzális sémát javasolni, ám e törekvése jószerivel eredménytelen maradt.

Miközben a nemzetközi szakirodalomban jól láthatóan körülbelül negyedszázada születtek az utolsó igazán jelentős munkák a partikuláris bizalom elméletével összefüggésben, érdekes módon idehaza több lényeglátó teoretikus írás is napvilágot látott a témában a közelmúlt folyamán. Böröcz József (2019) az informális szociológiájával komplex kutatási programot kínál, abban a partikuláris bizalmat – implicite – fontos komponensként említve. A vilárendszer-elméletekhez hasonlóan, Böröcz komparatív történelmi konstellációban vizsgálja azokat a társadalmi dinamikákat Kelet-Európában és Magyarországon, amelyek szerinte a centrum-Európához képest megkésett kapitalista fordulat, valamint az abból következően akadozó nemzetállami szerveződés (gyenge végrehajtó hatalom, erőltetett igazságszolgáltatás, lassan kiépülő közigazgatás, sokáig nem létező állami szolgáltatási rendszer stb.) hatására megrekedtek, illetve e beszűkült formában konzerválódtak. Böröcz e társadalmi viszonyrendszerek megbéklyózottságát abban a gondolkodásmódban azonosította, amely a „*kis ügyletek, kis profitok, kis vágyak, kis lehetőségek, kis távlatok világa nagyon sajátos, kistársadalmi világképében fejeződik ki*”. (Böröcz 2019: 134) Ez vezet az *informális* – Böröcz kifejezésével élve – *társadalom-alaktani* rögzüléséhez, ahhoz tehát, hogy mindenki a személyes kapcsolatait „*szívességeken, összetartozás- és kizárástudaton alapuló, presztízsben és soha, semmilyen formában nem rögzített, apróbb-nagyobb privilégiumokban és újraelosztási-sormegkerülési lehetőségekben jutalmazott, rokon- és ellenszenvre, baráti és ellenséges taktikázásra, lobbizásra, klikk- és koalícióalakításra*” hagyatkozó formában szemléli, illetve használja (Böröcz 2019: 136–137). Sik Endre (2012) kiválóan ismeri fel, hogy egy „*ilyen világban élni azt jelenti, hogy mindenki tudja, hogy a kapcsolatok fontosak, s ezért azokat ápolni érdemes (a haszon elvének megfelelően), hogy mások is ezt teszik, s ezért a kapcsolatokat ápolni kötelesség (a közösségbe tartozás*

elvének megfelelően), s hogy ez így természetes is (kulturális hatás)”. (Sik 2012: 166) Amit tehát Böröcz az informalitás koncepciójával ír le, azt Sik a *kapcsolatérzékenység* fogalmával ragadja meg.

A partikuláris bizalom interakciós és csoportdinamikája

A partikuláris bizalom fentebb tárgyalt elméleti más és más jelenségekre összpontosítanak, ám a megragadott interakciós és csoportdinamikáknak van egy univerzális, közös jellemzője. Mint láttuk, a bemutatott teóriák egyik része olyan szűk csoportokról értekezik, amelyeknek a tagjai jól ismerik egymást, az érintetteket többé vagy kevésbé függő kapcsolatok, de mindenképpen egyértelmű csoportkeretek és belső strukturális korlátok kötik össze, s pontosan ez a sajátos viszonyrendszer, illetve a személyes ismertségekből fakadó összbemutatók, azaz ismétlődően ellenőrzött információk, mérlegelt tudások, és közvetlen tapasztalatok adják a tagok közötti bizalmat. Másik elméletek ennél lazábban szerveződött csoportokat említnek, ahol a tagok nem feltétlenül ismerik egymást személyesen, legalábbis sok tag között nincs semiféle direkt kapcsolat, ám eleve a csoporttagságból következnek olyan, érdekalapú, elvi-eszmei, etnikai, nyelvi, vallási, egyéb szubkulturális, helyterületi identitási, munkaközösségi stb. kölcsönösségek, amelyek bizalomébresztő módon összekötik az érintetteket a kívülállókval szemben. Bármelyik megközelítést is vesszük, azt látjuk, hogy mindkettő a bizalomnak valamilyen racionalizált, kognitív belátáson alapuló formáját veszi alapul. Ennek kapcsán felmerül a jogos kritika, hogy a bizalom az minden, csak nem döntés függvénye (ezt még a racionálistudomány-elmélet neves bizalomkutatója, Russel Hardin [2006] is elismeri). Az egyén nem tud úgy határozni, hogy márpedig bizalommal lesz mások felé. A bizalom egy érzés – s eszerint vagy kialakul, vagy nem. Az egyén csak arról dönthet, hogy a mások felé meglévő – több-kevesebb – bizalmatlansága ellenére mégis hajlandó érintkezni bizonyos emberekkel, ha a maga számára ehhez elégséges racionális érvert tud igazolásként felhozni. (Grünhut – Kömüves – Bodor 2019) Éppen ezért a partikuláris bizalmat, legalábbis azokat az interakciós és csoportdinamikákat, amelyeket a fenti elméletekből kiolvashatunk, helyesebb valamiféle óvatossággal, gyanakvással, megbizonyosodást kereső bizalmatlankodásként felfogni. Nem elsőpró érzelmi hullámról, magával ragadó affektív

impulzusról van tehát szó, hanem észszerűen végiggondolt helyzeti feltételek mérlegeléséről.

A csoporttagság eszerint nem affektív bizalmat ébreszt, hanem a másik embertől függetleníthető biztosítékokat kínál az érintkezés vállalhatósága végett. E biztosítékokat nehéz a maguk sokféleségében megragadni. Van azonban egy közös tulajdonságuk. A csoporttagság a többi csoportbelivel való *azonosság* vélelmét erősíti az egyénben, ráadásul úgy, hogy közben ez az azonosság kontrasztba állítható a csoporton kívüliek *másságával*. Természetesen az azonosság fő dimenziója nagyon különböző lehet az egyes csoportok esetében (pl.: rokonság, vérség, adott rasszhoz, nemzethez, kultúrához, civilizációhoz, vallási, etnikai csoporthoz tartozás, esküvel megerősített szövetség, klubtagság, elitstátusz, céges identitás, kisebbségi lét stb.). Nem is ez az igazán lényeges. Hanem az, hogy az azonosságból, illetve annak racionalizált tudatosításából milyen általánosítható interakciós és csoportdinamika következik. Mindezt nagyszerűen írta le Ancsel Éva (1981) egyik esszéjében, amikor markánsan elkülönítette az *együvé tartozást* és az *összetartozást*. Ancsel szerint az együvé tartozásban mindig érvényesül az önmagát mi-közösségként meghatározó csoportnak valamilyen azonossága az e csoporton kívüli másokkal szemben. Vagyis csak bizonyos emberek tudnak együvé tartozni, akiknek ez a sajátos azonosságuk eleve feltételezi mások kívülállását e körhöz képest. A mi együvé tartozásunk jelenti egyrészt, hogy ők nem tartoznak ide. De – s ez nagyon fontos – másrészt azt szintén magában foglalja e tudat, hogy ők nem is tartozhatnak ide, mert azzal elveszne a mi együvé tartozásunknak az az alapja, miszerint vannak rajtunk kívülállók, akikhez képest mi együtt vagyunk. Ha ez nem így lenne, s bárki tartozhatna a mi-közösséghez, akkor azt már átjárná az összetartozás. Viszont ezzel a mi egyedi, sajátos azonossága is halványulna, eltűnne, s engedne a mások másságának. Ancsel szerint együvé tartozni csak az azonosssal lehet, mégpedig a mássággal szemben, míg a mássággal összetartozik az egyén.

Ezt az azonosságot mindig, újra és újra bizonyítani kell a csoportnak. Akár minden tagnak minden tag felé, akár a kollektíva egészének az egyes tagok felé. Ezen azonosság ugyanis nem egy múlthatatlan adottság. Féltetni, védeni kell azt a külső behatásoktól, valamint a saját tagok esetleges azonosságromboló ballépéseitől. Tehát miközben kifelé explicit távolságtartást, elutasítást, kirekesztést, leminősítést demonstrál a csoport, addig befelé is érvényesül implicit óvatosság, gyanakvás,

számonkérés, ellenőrzés. S nemcsak a tagok gondolkodnak, viselkednek, cselekednek így individuális ágensekként. Maga a csoport is úgy szerveződik, hogy ezen azonosságbiztosítékok strukturálisan rögzült formát öltsenek. A csoporton belül ezért felülvizsgálhatatlan státusz- és szerepkiosztások érvényesülnek, az eljárási, lojalitásbiztosítási, elszámoltatási és ellenőrzési mechanizmusok szilárdak, a rituálék hagyománnyá válnak, a konvenciók referencia-, a szabályok normaértéket vesznek fel, a vétkesekkel szemben alkalmazható szankciók legitimitása pedig megkérdőjelezhetetlen. Mindezen strukturális keretek és korlátok sokszor igazságtalanok és egyenlőtlenségeket kiváltók, ám a tagok többnyire tisztelik azokat. Mégpedig azért, mert ha mindenkire ugyanazok a keretek és korlátok vonatkoznak, akkor azok adnak valamiféle biztosítékokat az érintkezésekhez. Ez, illetve az, hogy bárki nem tartozhat a csoportba, hiszen az éppen a kívülállókval szemben szerveződött meg olyanná, amilyen, adja az azonosság alapját. Nyilván nem minden csoport ennyire strukturált. Ám a fent tárgyalt partikulárisbizalom-elméletek szerint kirajzolódó különböző interakciós és csoportdinamikákra mindenképpen igaz egyik vagy másik része az imént részletezetteknek. S mindez azért mondható ki, mert mindegyiknek a generatív logikája az azonosságot feltételező együvé tartozás, illetve annak megfelelően a racionalizáló bizalmatlankodás.

Partikuláris bizalom a későmodernitás korában

Mint láttuk, a partikuláris bizalom legjelentősebb nemzetközi és hazai elméletei egyaránt azt hangsúlyozzák, hogy a jelenség alapvetően hátrányos a szélesebb társadalomra nézve. Egyes teóriák területileg, nyelvileg, etnikailag, vallásilag, egyéb szubkulturális értelemben elkülönülő csoportokhoz rendelik a partikuláris bizalmat, s az egész társadalomra nem vonatkoztatják azt, csupán a hatásait, míg más megközelítésekben a partikuláris bizalom a teljes társadalmat érinti. Előbbi perspektíva nem feltételezi azt, hogy a makrotársadalom szintjén is szükségszerűen alacsony a bizalom, csupán az adott csoportok jellemzően bizalmatlanok a szélesebb társadalommal és annak intézményi entitásaival szemben, ezért zárkóznak a maguk partikuláris közegébe. Utóbbi lencsén keresztül nézve értelemszerűen csak akkor lehet az egész társadalomra érvényes a partikuláris bizalom jelensége, ha általában alacsony a társadalmi bizalom, s így az egyének a saját személyes kapcsolataik

biztonságába húzódnak vissza. A hazai elméletalkotók a magyar példát az utóbbi esetnek feleltetik meg. Jelen fejezet célja, hogy a későmodernitás kontextusában problematizálja, milyen, tudományosan eddig kevésbé tárgyalt bizalomdinamikák indulhatnak el e második csoportba sorolható társadalmaknál ezen új strukturális, kulturális feltételek között.

A későmodernitásnak viszonylag egységes koncepcionális kerete van, amely néhány jól ismert szerző, elsősorban Ulrich Beck, Elisabeth Beck-Gernsheim, Anthony Giddens, Scott Lash és Zygmunt Bauman munkásságához kapcsolódik, de sokan mások is fontos mondanivalókkal gazdagították az eredeti érvrendszert (így például Hartmut Rosa, a hazai szerzők közül pedig kiváló elméleti írásokkal Sik Domonkos). A későmodernitás nem egy lezárt folyamat: lassan és egyenlőtlenül bomlik ki a világban. Nem jelent lineáris progressziót és nem lehet beazonosítani a korszakváltó momentumát. Hosszabb időtávról visszatekintve fog kiderülni: a változások tendenciája már az elejétől visszafordíthatatlan volt. A történelmi kontextusa e modernizációs fordulat kezdetének a bipoláris világrend összeomlása és a sokpólusú nemzetközi tér kialakulása, a kapitalizmus superdiadala, valamint a globalizáció extrém felgyorsulása (Giddens 1999). E kontextusban alapvető strukturális változások indultak meg, amelyeket Rosa (2013) folyamatos felgyorsulásokként ábrázol. A nemzetközi áruterelés végképp globalizálódott, a termék- és szolgáltatási láncok kibogozhatatlanná váltak, a multinacionális vállalatok gazdasági, politikai jelentősége elképesztően megnőtt. A termeléshez kapcsolódóan az innovációk globálisan szétáradtak, a mesterséges intelligenciák alkalmazása, valamint a robotizáció és automatizáció robbanásszerű fejlődésen ment át. Mindezzel párhuzamosan alapvetően újradefiniálta az információáramlást a digitalizáció. E változások a világ minden részén jelentős mértékben kihatottak a nemzetgazdaságokra, azok szerkezeti átalakulásaira, amelyek viszont ösztönözték a munkaerő globális vándorlását. A nemzetközi politika mindezekre a globalizációs folyamatot továbbgördítő multilaterális egyezményekkel, valamint szupranacionális integrációk létrehozásával válaszolt. E politikai reflexiókat, az említett változások mellett, egy sor globális kihívás is indokoltá tette. Így például a klímaváltozás, ismétlődő gazdasági-pénzügyi válságok, energiatartósságok, illegális bevándorlás, terrorizmus, szaporodó államkudarcok, globális szegénység megoldatlansága, járványveszélyek, digitális bűnözés. E kihívások többsége ráadásul nem önmagában

álló veszélyként, hanem egymással összecsatolódva jelentkezik. (Beck 1999)

Az említett strukturális változások és közös kihívások tehát globális intézményi absztrakciókat ösztönöztek (Beck – Giddens – Lash 1994). Mindez azt jelenti, hogy egyedi nemzeti válaszok helyett, jellemzően – s egyébként jórészt elkerülhetetlenül – globálisan egységesedő intézményi reflexiók követték a trendeket, ami miatt még inkább felgyorsult a globalizációs hatások lokális lecsapódása. A tér hirtelen nagyon összeszűkült: a globális lokális, a lokális pedig globális jelentőségre tett szert. S ezen a ponton okvetlenül a helyi társadalmi kultúra is érintetté vált. A későmodernitás pedig e szegmensben indított el különösen újszerű tendenciákat a korábbi modernizációs korszakokhoz képest.

A fentebb tárgyalt strukturális változásokat, valamint azokkal összefüggésben a közös globális kihívásokat a kapitalista termelési mód új, alternatívánélküli szakasza hívta életre. Ahogyan a kapitalizmusnak kialakulásakor a feudális társadalmi viszonyok felszámolása és a széttöredezett gazdasági egységek összeolvasztása miatt fontos volt a nemzetállamok és nemzeti társadalmak létrejöttének elősegítése, úgy a kapitalizmus globális szuperdiadala nyomán már egyre inkább szorítóvá váltak e nemzeti keretek. A kapitalizmus elmozdult tehát egy poszt-nemzeti állapot felé. (vö.: Habermas 1998) S bár nem kell elfogadnunk a klasszikus marxista tézist, miszerint a gazdaság az alap, s minden más struktúra ahhoz képest csak felépítmény, nehezen elképzelhető, hogy egy társadalom végképp kivonja magát a mai globális gazdasági áramlásból. (vö.: Beck 1996, 2005) Ezen okból kifolyólag pedig a társadalmak nem képesek ellenállni a kapitalizmus „új szellemének” sem. Mit kell ez alatt értenünk?

E változás természetszerűleg gazdasági eredetű, s így kezdetileg főként a munka területén érvényesül. Luc Boltanski és Ève Chiapello (1999) szerint az átalakulás a projekttesedésben ragadható meg. Az emberek függetlenül attól, hogy vállalkozók, munkaadók, vagy munkavállalók, minden gazdasági ágazatban és minden munkakörben projektet valósítanak meg. Azaz behatárolt ideig végzik az adott tevékenységet. Mégpedig proaktív, produktív, kreatív, innovatív és kompetitív módon, vagyis rendkívül hatékonyan. Ilyen értelemben a dolgozók minden projekttel létrehozhatnak valamit, ami őket is teljesebbé teszi. Mindegy, hogy valaki feltaláló vagy takarító – projekten tevékenykedik. Mivel az uralkodó ideológia szerint minden folyamatos fejlődésben van, ezért az egyének sem vonhatják

ki ebből magukat. Körülöttük újabb és újabb projektek generálódnak, az embereknek pedig projektről projektre vándorolva kell a munka globális világában helytállniuk. Ellenkező esetben nemcsak érvényesülni nem tudnak, de valósággal elvesznek önmaguk számára is. A jóléti struktúra teljesen leépíthető a projekttesedett közegben. Nincs szükség ellátórendszerekre, szak- és érdekszervezetekre, a munkajogi kereteket nagyvonalúbban lehet kezelni, a 40 órás munkahét elve felesleges, a szabadság, túlóra-díj, táppénz stb. pusztán szerződéses megállapodás kérdése. (Beck 2000) Azért indokolt e nagy rugalmasság, mert a projekt minden dolgozó közös- és magánügye egyben – a döntést tehát rájuk kell bízni. A vállalat elsősorban lehetőséget ad a projekt kivitelezéséhez. Egyéb jóléti intézkedésekről nem kell gondoskodnia. Sőt, egyre kevésbé feladata az is, hogy a munka végzésének helyszínét vagy eszközi feltételeit biztosítsa. Számos projekten ugyanis bárhonnán, bármikor dolgozni lehet. A projektnek résztvevői vannak, akiknek mindennél fontosabb az eredményes és hatékony megvalósítás. A siker ugyanis több mint szakmai teljesítmény – az önteremtés múlik rajta.

Kapitány és Kapitány (2013) szerint a későkapitalizmus „új szelleme” csak akkor működhet igazán jól, ha a dolgozó embereknek valóban van lehetőségük, képességük és készségük regisztrálni (észlelni), adminisztrálni (megérteni), kritizálni (változtatni), valamint reflexíven viszonyulni (önmagukra vonatkoztatni). A korábbi kapitalista formáció kizárólag a regisztrációt és az adminisztrációt várta el az egyénektől. E régi szellemiség az autonóm, önerdekkövető, racionalista cselekvők ideálját tolta előtérbe az individualizmusnak megfelelően. A későkapitalizmus projektszellemisége azért hirdeti a kritikus és reflexív beállítódást, mert felhívítani igyekszik a nemzeti kapitalizmusok strukturális sajátosságait egy globális szuperkapitalizmus kibomlása végéig. Az új ideológia tehát már nem az individualizmus, hanem az individualizáció ösztönzője. (Giddens 1990) Egyediségre biztatja az embereket, hogy azok megteremtsék önnön, mindenféle (hagyományos, nemzeti) korlátoktól, mintáktól, keretektől szabad szubjektivitásukat és agenciájukat. E kockázatos, vállalkozó hajlamú, újító szellemű egyének nélkül a projekttesedés globális hulláma ugyanis elcsendesülne. A későkapitalizmus így csap át későmodernitásba. Hiszen, ami a gazdasági szektorban, a munka világában elindult, az pillanatokig maradt csak azon közegben. Hamarosan okvetlenül áterjedt az élet minden más területére.

Jelen tanulmány mondanivalója szempontjából a bizalmat és a társas érintkezéseket érintő változások különösen fontosak. Mielőtt ezekről szólnánk, jelezni érdemes, hogy a későkapitalizmus által generált későmodernitás, az elméleti feltételezés szerint, hosszabb távon magát a későkapitalizmust is meg fogja változtatni. Kapitány és Kapitány (2013) szerint az egész kapitalista formáció lebontásra kerülhet, s egy új, szellemi termelési mód válthatja fel azt, amelyben már a kritikai és reflexív beállítódás lesz az uralkodó. A későmodernitás nemzetközi teoretikusai jellemzően ilyen messzire nem vezetik érvrendszerüket, de azt szintén hangsúlyozzák, hogy az új modernizációs fordulat kapitalizmuskorrekciókkal jár majd (lásd Becknél [2006] a kozmopolitizmust). Vagyis azt az állapotot, amelyben a későkapitalizmus „új szelleme” többnyire a felsőbb osztályoknak kedvez, a későmodernitás gondolkodói átmenetinek tartják – noha azt nem tudják megmondani, milyen sokáig tart majd ez az első, tartós kríziseket, feszültségeket kiváltó szakasz.

Merthogy az átmenet nem lesz zökkenőmentes. A fentebb kifejtettekben két erőteljes dinamika tűnt fel. Mind a globális intézményi absztrakciók (makroszint), mind az egyediségük megteremtésére bátorított emberek, legalábbis azok bizonyos csoportjai (mikroszint) folyamatos kihívásokat intéznek a hagyományos nemzeti, helyi struktúrák ellen. Emiatt alapvetőnek hitt értékekre, normákra, szokásokra, tabukra, konvenciókra, magatartási és viselkedési szabályokra vonatkozó kulturális minták-korlátok, valamint korábban stabilnak vélt társadalmi jelentésekkel összefüggő nagyelbeszélések és kollektív ideák-eszmék rendülnek meg világszerte. (Bauman 2000) Néhol mindez már előbb elindult és messzebbre jutott, másutt még csak most kezd kibontakozni. Vizsgált problémánk szempontjából e változások részletes áttekintése nem lényeges. Így elég annyit megemlíteni, hogy a későmodernitás tendenciái többek között felkavaróan érintik a nemekről való gondolkodást, szexualitást, szerelmet, intimitást, férfi-női szerepeket, család eszméjét és intézményét, párkapcsolati dinamikákat, etnikai, vallási, területi, nemzeti, civilizációs identifikáció hagyományos sémáit-pillérjeit, politikai azonosulás szemantikai tartalmait, esztétikai ízléseket és ítéletalkotásokat, etikai-morális standardokat stb. De nem csak az egyéni identitás mélyrétegeiben kavarnak fel sok mindent e tendenciák. A mindennapi művelődés, szórakozás, kikapcsolódás terén, valamint általában a fogyasztási kultúra vonatkozásában is változásokat ösztönöznek. (Beck – Bonns

– Lau 2003) Tehát az egyéni identitás- és életstílusválasztást is új mércék elé állítja a későmodernitás. (Lash 1999) S ez a mérce az élet sok dimenziója esetében leginkább egy mércenélküliségnek tűnik. Felszámolódnak ugyanis a hagyományos nemzeti, helyi struktúrák „vagy-vagy” típusú logikái, amelyek meglehetősen egzakt módon kijelölni igyekeztek azt, mit kell/nem kell, illetve mit szabad/nem szabad az egyéneknek a (nemzeti) társadalom tagjaiként gondolni, tenni. Az egyediségük megteremtésére bátorított embereknek a későkapitalizmus a „vagy-vagy” helyett, a „projektet” kínálja alternatívaként – határozd meg a saját projektet, azaz önmagadat. A későmodernitás gondolkodói azt vallják – Beck közülük is a leghatározottabban –, hogy a hagyományos referenciák nélkül maradó, s emiatt kritikai és reflexív beállítódásukra hagyatkozni kénytelen egyének dinamikus módon magukévá fogják tenni a „mind-mind” logikáját. (Beck – Grande 2007) Ez pedig arra sarkalja majd őket, hogy fel- és elismerjék: mindenki a maga igazával csak egy olyan szubjektív igazságot képviselhet, amelynek mindig, minden körülmények között egyenrangúan összevethetőnek kell lennie mások igazával. Ezeknek az egymást kizárni nem akaró igazságoknak a társadalmi diskurzusa vezethet kollektív igazságosságra.

E gondolatmenet folytatása elkanyarodna a lényegi témánktól, azaz attól, hogy a globális intézményi absztrakciók és az individualizáció, illetve az ezek következtében megrendülő nemzeti, helyi struktúrák miként hatnak a társas érintkezésekre. Beck (1998, 2003) és Giddens (1990) teljesen egyetértenek abban, hogy e tendenciák – mármint az előző bekezdésben említett változások – kockázatokkal sűrűsítik fel az interakciókat. Hiszen nincsenek többé világos minták és korlátok, amelyekre támaszkodva elvárásokat lehetne megfogalmazni mások gondolatait, cselekedeteit illetően. Az egyének leginkább a maguk kritikai és reflexív beállítódásaira hagyatkoznak. Az pedig nem biztosít referenciákat. A mindennapi társas érintkezések tehát sokkal kiszámíthatatlanabbak a későmodernitás tendenciái közepette. S erre egyetlen adekvát válasz van: az embertársakba, azaz a bármiféle megkülönböztetés nélküli ismeretlen másokba vetett bizalom. Beck és Beck-Gernsheim (1995) szerint az egyének ezt a bizalmi viszonyulásukat elsősorban az intim kapcsolódásaikon keresztül alapozhatják meg. Az intim relációban álló embereknek kell ugyanis egymás felé olyan bizalmat, megértést, nagyvonalúságot, jóindulatot, elfogadást, kölcsönösséget,

empátiát, ugyanakkor nyíltságot, egyenességet, őszinteséget és érzelmi áttetszőséget mutatniuk, amely lehetővé teszi az egyén számára a későmodernitásnak megfelelő individualizációt. A szubjektív önteremtés és az egyéni igazság társadalmi diskurzusba engedése csak akkor működhet, ha az annál sokkal szűkebb partikuláris (családi, baráti, ismerősi) közeg erre bátorítást ad – bizalmat ébreszt. Beck és Beck-Gernsheim (2002) hisz abban, hogy a későmodernitás változó tendenciái közepette a szerelem, család, barátok intim szövete képes lehet erre. A széteső nemzeti, helyi struktúrák helyett, ezen átmeneti időszakra, a partikuláris kapcsolatok tehát olyan támogatást biztosítanak, amely felerősíti az egyén embertársakba vetett bizalmát. Még úgy is, hogy e partikuláris kapcsolatok szintén kitétté válnak interakciós feszültségeknek, nehéz érzéseknek. Giddensnek (1991) a későmodernitás kori intimtással összefüggő általános üzenetei hasonlatosak, különösen az egyéni bizalom megalapozása tekintetében, ám az elsődleges kapcsolatokkal (párkapcsolattal, szűkebb-tágabb családdal, barátságokkal) némileg kritikusabb, amikor úgy érvel, az egyénnek készen kell állnia olyan partikuláris közeget kialakítani a maga számára, mégpedig dinamikusan, azaz akár folyamatos változások árán, amely valóban megadja a szükséges támogatást.

Mindenesetre az nem kétséges, a későmodernitás elméletalkotói a partikuláris bizalomról szólva, annak teljesen új jelentést adnak az első fejezetben tárgyalt koncepciók értelmezéséhez képest. A későmodernításban a partikuláris bizalom nem be- és elzárkózó, befelé forduló, kirekesztő. Éppen ellenkezőleg, az egyénnek az ismeretlen másokhoz való bizalomteljes viszonyulását igyekszik megalapozni. Nem a bizalmatlanság elleni menedék, hanem forrás az embertársakba vetett bizalomhoz. Az Ancsel-féle distinkcióra gondolva, a későmodernitás partikuláris bizalma nem az azonosság-elven és az együvé tartozáson nyugszik, hanem lehetővé teszi a mássághoz való bizalmi viszonyulást, az összetartozást. Azért lehetséges ez, mert a későmodernításban mindenki újra és újra találkozni, szembesülni kénytelen a saját másságával, idegenségével, amelyre önmaga folyamatos újrateremtése során reflektálnia muszáj. Az elsődleges kapcsolati kör tagjainak segíteniük, támogatniuk, bátorítaniuk kell egymást ezen önkultúrában. A későmodernításban tehát a partikuláris jellegű személyes kapcsolatokat egyre inkább nem a felnagyított, állandóan előtérben tartott kölcsönös azonosságok, hanem az egymásban ismételt elismerést, tiszteletet, megbecsülést

kiérdemlő másságok jellemzik. Giddens azt gondolja, ha az örökös változásban lévő egyéneket az intim kapcsolataik nem tudják megfelelően támogatni, bátorítani, akkor új relációkat kell keresniük. Beck és Beck-Gernsheim helyesen látják, ha az egyén mindig új kapcsolatokat keres az új énjéhez, akkor azzal soha nem lesz képes meghaladni a „vagy-vagy” logikáját. Úgy is mondhatnánk, az ilyen intim érintkezések bennragadnak az azonosság-elv együvé tartozásában. Márpedig a későmodernitás az összetartozásról, az embertársakba vetett bizalomról, a „mind-mind” szemléletéről szól.

A fejezet utolsó bekezdése azt igyekszik problematizálni, hogy a későmodernitás tendenciái miként érintik az alacsony bizalmú társadalmakat. Mint fentebb volt róla szó, e társadalmakban, bizalmatlanságuk okán, nemcsak egyes csoportok szigetelődnek el a szélesebb kollektívától, hanem a társadalom egészét átjárja a partikuláris bizalom. Az tehát nem csoport-, hanem társadalmi szintű logikák, szemantikák, minták, korlátok, szerepek, státuszok stb. együttesével, azaz kultúrájával áll körkörös összefüggésben. Másként fogalmazva, a társadalmi bizalmatlanság, mint kollektív kedélyállapot, és a társadalmi bizalmatlankodás, mint strukturális keretek által szavatolt interakciós forma, folytonosan reprodukálják egymást. Egy ilyen közegben a későmodernitás úgy kérdőjelezi meg az egyének számára társas érintkezéseikhez biztosítékokat nyújtó struktúrákat, hogy azoknak nincs igazi alternatívájuk, hiszen a társadalmi bizalom jellemzően hiányzik, így az arra alapozható interakciós dinamikák is általában intézményesítetlenné válnak. A későmodernitás tendenciáival szembesülve e társadalmak ezért a bezárkózás, befelé fordulás, elutasítás, merev hagyományörzés, agresszív védekezés útját választják. Elvetik a globális intézményi absztrakciókat és az individualizációt, mint olyan külső – tehát idegen – beavatkozásokat, amelyek szándékosan rombolni akarják a nemzettestet. Hiszen azok kétségbe vonják a nemzet történelmi hagyományait és elbeszéléseit; korlátozzák a nemzeti szuverenitást, önrendelkezést; megkérdőjelezzik a nemzetet szervesen meghatározó társadalmi-kulturális értékeket, mintákat, szokásokat, normarendszereket, konvenciókat; felhívítani igyekeznek a nemzetet alkotó homogén (vagy legalábbis annak vélt) népesség egységét; kikezdeni próbálják a nemzetterület sérthetlenségét; lerontják a nemzeti nyelv tisztaságát; ostromolják a nemzetet szellemileg, spirituálisan definiáló vallás és ethosz-eszme rendíthetlenségét. Jól láthatóan ezen összefonódott társadalmi-politikai

reflexió fundamentális dinamikája nagyon hasonló ahhoz a csoportjelenséghez, amelyet a tanulmány elején tárgyalt partikulárisbizalom-elméletek azonosítottak. A hasonlóság már csak azért sem meglepő, mert ugyanaz a konstelláció keretezi a két folyamatot: az elszigetelődő csoport a (nemzeti) társadalom beavatkozásaitól, az izolálódást választó (nemzeti) társadalom pedig a fenyegető világ- vagy szupranacionális társadalomtól és annak entitásaitól akar elzárkózni. Mindkét esetben tehát az azonoság-elv hangsúlyozása, valamint az együvé tartozás fontossága motiválja a kirekesztő reflexiót. Az egyik a csoportot, annak egységét, belső rendezettségét és hagyományos struktúráit akarja védeni és megőrizni, a másik pedig ugyanezt teszi makroszinten.

Ha e feltevés, érvelés helyes, akkor annak releváns következménye van a bizalomkutatásra. Hiszen a későmodernitás tendenciáira nacionalista elszigetelődéssel reagáló társadalmak esetében könnyen előfordulhat, hogy a makroszintű bizalom lassú emelkedő trendbe vált. Fentebb láttuk, a befelé forduló, bezárkózó, saját tagjaikkal kivételező, a kívülállókot pedig kirekesztő és leminősítő csoportok esetében a tagok úgy hiszik, stabil bizalommal vannak egymás felé. Ugyanez társadalmi szinten is okvetlenül lejátszódhat. E lehetőségre a bizalomkutatásnak teoretikusan és módszertanilag is reflektálnia kell. Mindkét perspektívában ugyanaz a feladat: korunknak, azaz a későmodernitásnak megfelelően az embertársakba vetett bizalmat, illetve annak kiütemezett jelentőségű sajátosságaként, az összetartozást kell fókuszba emelni, s az azonoság-elvből fakadó együvé tartozás dinamikáit a bizalmatlankodás eseteiként szükséges leleplezni.

A magyar társadalom sajátos bizalommintázata

A tanulmány utolsó része inkább gondolatébresztő és vitageneráló céllal, semmint kimerítő statisztikai vizsgálatot prezentálva, a magyar társadalom bizalommintázatát értelmezi az elmúlt 10–15 év trendjeire visszatekintve. A problémafelvetés szorosán kapcsolódik az eddig tárgyaltakhoz. Egyfelől ugyanis megbízható nemzetközi kérdőíves kutatás, az European Social Survey (ESS) két évente közölt adathullámai szerint Magyarországon 2010 óta valamelyest emelkedik a társadalmi bizalom, s bár nem teljesen lineáris e növekedés, de a 2010 előtti szinthez képest mindenképpen magasabb. (Bodor – Hegedüs – Grünhut 2022a) Ám mindez egy olyan időszakban történik, amikor a

politikai-közéleti diskurzus és narratívakonstruálás nyíltan nacionalista (nemzeti konzervatív), a más-ság különböző formáival szemben pedig explicite kirekesztő, de legalábbis éles kritikákat támasztó, ráadásul ennek kétségkívül van társadalmi fogadó-készsége. (Benczes – Ságvári 2022; Messing – Ságvári 2021; Takács – Szalma 2022) A fentebb tárgyaltak tükrében okvetlenül következik a kérdés: vajon együvé tartozás vagy összetartozás áll tehát a hazai bizalomnövekedés hátterében? Ha összetartozáson alapszik a növekvő bizalom, akkor mindazoknak, akik arról számolnak be, hogy általában megbízhatnak másokban, szükségszerűen elfogadónak kell lenniük mások másságával. Ha éppen ellenkezőleg, együvé tartozás motiválja a társadalmi bizalom növekedését, akkor a mások felé általában bizalommal érzők között sok, sőt egyre több olyan ember van, akik kirekesztők a mássággal szemben. Nekik azért növekszik tehát a bizalmuk, mert a mások alatt kizárólag a velük azonosakat értik.

Hogy e kérdést kissé megkapargassuk, ahhoz arra van szükség, hogy a bizalmat, valamint a bizalomhoz hozzátartozó összetartozást egyaránt mérni tudjuk, illetve azokat összefüggésben lássuk. Elemzésünkhöz az ESS adatbázisát használjuk, amely 2002-től kezdődően, két éves rendszerességgel széles áttekintést ad az európai társadalmak – köztük Magyarország – politikai és közéleti preferenciáiról, illetve különféle társadalmi értékekről, attitűdökről. Vizsgálatunkat európai összehasonlító perspektívában végezzük, annak érdekében, hogy kiderüljön, mennyire sajátos, egyedi a magyar helyzet. Szerencsére az ESS már az első hullámtól tartalmazza az ismeretlen mások felé érzett bizalom mérésére használt ún. standard bizalomváltozót, amely a következőképpen hangzik: „Általánosságban Ön mit mondana, a legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban? Helyezze el véleményét egy skálán, ahol a 0 azt jelenti, hogy nem lehetünk elég óvatosak, a 10 pedig azt, hogy a legtöbb ember megbízható.” Ez a leggyakrabban alkalmazott változó a társadalmi bizalom mérésére. (Bodor – Hegedüs – Grünhut 2022b) Abban a kedvező helyzetben vagyunk, hogy az ESS a mássághoz való viszonyulással összefüggésben is már 2002 óta szerepeltet fix mérőszámokat. Kettőt választottunk ezek közül, amelyek tartalmuk szerint is különösen relevánsak. Ezek az alábbiak: (1) *„Kérem, mondja meg, hogy milyen mértékben ért vagy nem ért egyet a következő kijelentésekkel! Hagyni kell, hogy a meleg férfiak, és a leszbikus nők szabadon*

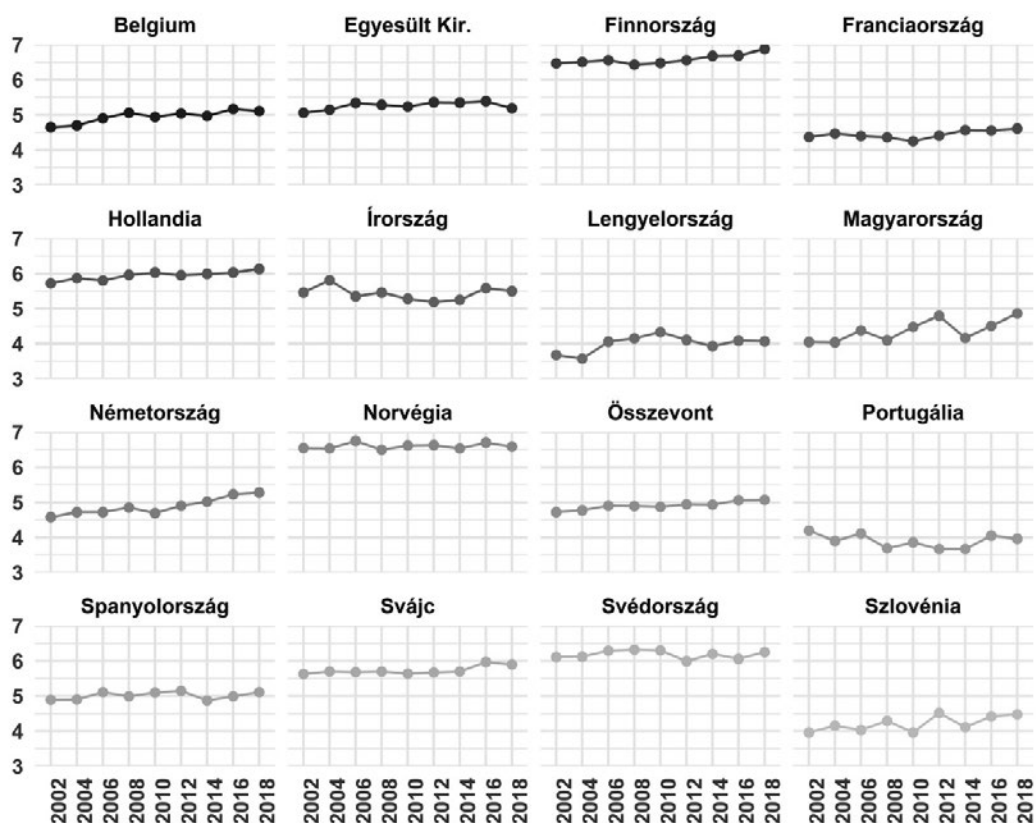
élik az életüket melegként és lesbikusként úgy, ahogy akarják.” (Válaszlehetőségek: 1: teljesen egyetértek; 2: egyetértek; 3: egyet is értek, meg nem is; 4: nem értek egyet; 5: egyáltalán nem értek egyet.); (2) „Az Európán kívüli szegényebb országokban élő emberek mekkora részének kellene megengedni, hogy [válaszadó saját országa] jöjjön élni?” (Válaszlehetőségek: 1: sokuknak meg kellene engedni, hogy [válaszadó saját országa] jöjjenek élni; 2: jónéhányuknak meg kellene engedni; 3: keveseknek kellene megengedni; 4: senkinek nem kellene megengedni).

Leíró elemzésünk első lépéseként a használt változókat mutatjuk be. Kizárólag azoknak az országoknak az adatait használjuk, amelyek 2002 és 2018 között az ESS mind a kilenc lekérdezési hullámában részt vettek. Ezek a következők: Belgium, Finnország, Franciaország, Németország, Magyarország, Írország, Hollandia, Norvégia, Lengyelország, Portugália, Szlovénia, Spanyolország, Svédország, Svájc és az Egyesült Királyság. Az 1. ábrán az

ismeretlen másokba vetett bizalom változójának átlagértékei láthatók az egyes országok, illetve kilenc ESS hullám alapján.

A bizalomváltozót makroszinten értelmezve, országonként aggregálva, az átlagértékek alapján az egyes társadalmak között jelentős különbségek tapasztalhatók. Minél magasabb bizalomszintű egy társadalom, annál kiegyensúlyozottabb az adatsora. A szakirodalom általános megállapításához illeszkedve, mi is azt kaptuk, hogy főként a skandináv államok és néhány nyugat-európai ország tartozik Európában a magas bizalmú társadalmak közé. A dél- és kelet-európai országok esetében már egy-egy lekérdezési időpont között inkább mutatkoznak változások. Ahogy azt említettük fentebb, e cikluson belül trendszerű elmozdulás, mégpedig növekvő társadalmi bizalom, Magyarországon és (talán) Szlovéniában regisztrálható.

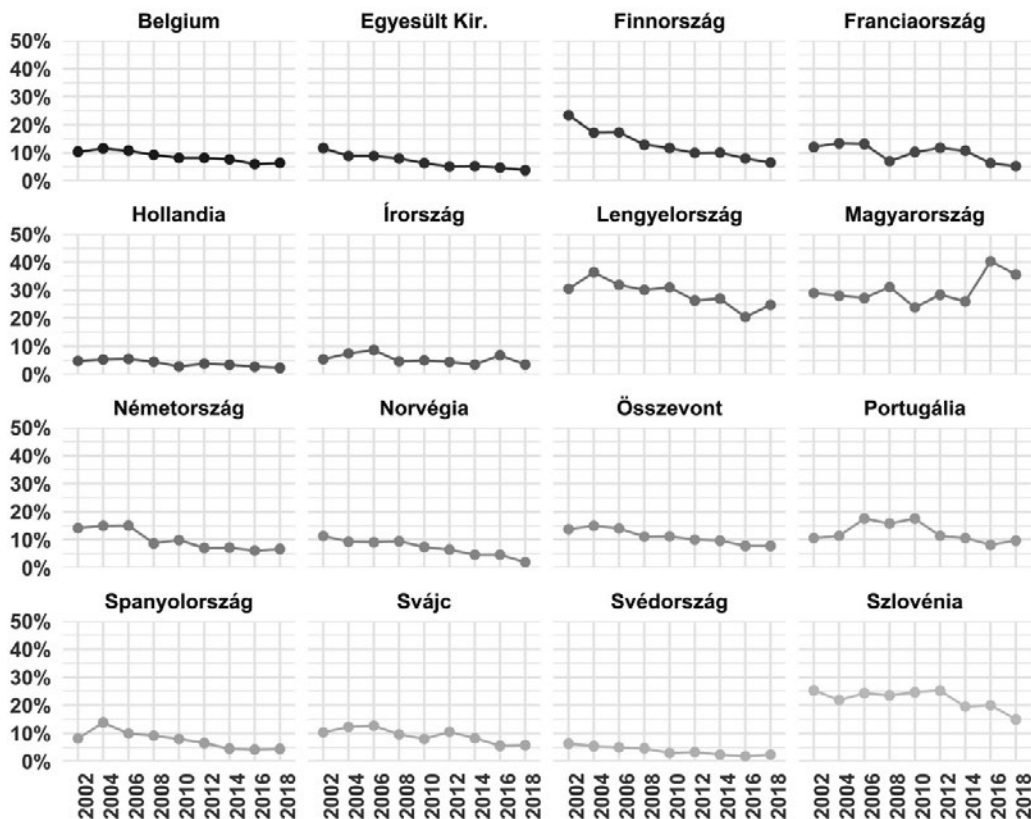
Az összetartozás kapcsán előbb a melegék és lesbikusok elfogadását, illetve elutasítását mérő

1. ábra. A társadalmi bizalom átlagértékei a vizsgált országokban

Forrás: saját szerkesztés az ESS 1–9. hullámai alapján

Megjegyzés: a számítások az egyes országok esetében post-stratification súlyok, míg az összes országot tartalmazó „összevont” változónál analysis súlyok használatával történtek.

2. ábra. Melegek és leszbikusok elutasítása a vizsgált országokban (%)

Forrás: saját szerkesztés az ESS 1–9. hullámai alapján

Megjegyzés: a számítások az egyes országok esetében post-stratification súlyok, míg az összes országot tartalmazó „összevont” változónál analysis súlyok használatával történtek.

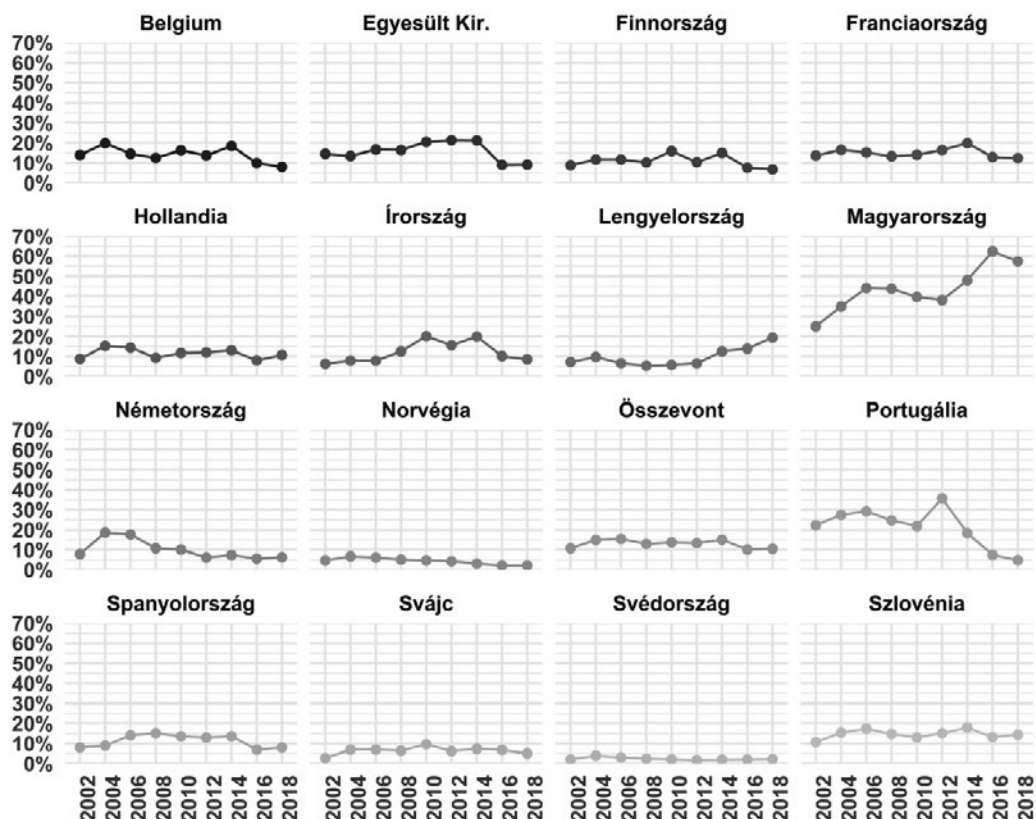
változó alakulását vizsgáljuk. A 2. ábrán az egyes országokban és a különböző lekérdezési időpontokban elutasító választ adók (4: nem értek egyet és 5: egyáltalán nem értek egyet) arányát szemléltetjük.

A 2. ábrán az látható, hogy a vizsgált országok többségében kifejezetten alacsony az elutasítók aránya. Mindez ráadásul a 2002–18-as cikluson belül egyértelműen csökkenő tendenciát mutat. Ugyanakkor néhány társadalom élesen elvállik a többitől: a kelet-európai országokat feltűnően nyílt elutasítás jellemzi a homoszexualitással kapcsolatban. Magyarországon a 2010-es évek második felétől kiugróan magas értékeket mutat az efféle kirekesztő attitűd. Az összetartozás másik dimenziójaként azonosított bevándorlás esetében a 3. ábra szemlélteti a teljesen elutasítók (azaz a „senkinek nem kellene megengedni” válaszok) arányát.

A bevándorlás esetében a vizsgált európai társadalmak jellemzően szintén kevésbé elutasítók. Sőt, ezúttal még a kelet-európai országok közül is csak

Magyarország az, amely nagyon másféle adatsort mutat, amennyiben a kirekesztő nézetűek aránya, már egy viszonylag magas (30% körüli) szintről indulva, tulajdonképpen megduplázódott a 2002–18-as ciklus második felének végére.

Kifejezetten a magyar társadalomra koncentráva, az eddigiek megerősítették azt, amit a szakirodalom alapján vártunk: 2010 óta Magyarországon lassan emelkedik a társadalmi bizalom (legalábbis magasabb, mint 2010 előtt volt), viszont a másághoz való viszonyulás esetében mindenképpen hiányzik az összetartozás. Az alapadatok eddig tehát alátámasztják a fent vázolt problémafelvetést. Elemzésünk következő részében már csak a magyar társadalommal foglalkozunk. Azt vizsgáljuk meg nagyon egyszerűen, hogy a mások felé bizalmat érzők körében milyen arányú az összetartozást elvetők, vagyis a másággal szemben elutasítók aránya (elutasítónak azt tekintjük, aki legalább az egyik változón a másággal szemben kirekesztő nézeteket

3. ábra. Az Európán kívüli szegényebb országokból érkező bevándorlók teljes elutasítása a vizsgált országokban (%)

Forrás: saját szerkesztés az ESS 1–9. hullámai alapján

Megjegyzés: a számítások az egyes országok esetében post-stratification súlyok, míg az összes országot tartalmazó „összevont” változónál analysis súlyok használatával történtek.

vall). A használt bizalomváltozón csoportokat különítettünk el. Mint az fentebb szóba került, az ESS standard bizalomváltozója 11 fokú skálát alkalmaz. A 0 azt jelenti, nem lehetünk elég óvatosak másokkal, míg a 10 pedig azt, hogy a legtöbb ember megbízható. Erre tekintettel, a 6-os, illetve afölötti válaszokat a bizalom, míg a 4-es, illetve annál alacsonyabb értékeket pedig a bizalmatlanság kifejezésének tekintjük, miközben a skála középső értékére, az 5-ösre adott válaszokat pedig külön kezeljük. Az 1. táblázat a különböző bizalomcsoportokon belül, idősoros formában mutatja az elutasítók arányát.

Az 1. táblázat adatsoraira tekintve azt látjuk, hogy az elutasítók aránya a bizalmatlanok körében rendre magasabb, mint a mások felé bizalmat érző válaszadók esetében. Az már a fentebb tárgyaltak során tisztázódott, hogy a magyar társadalomra alapvetően jellemző az elutasítás. Ebből az adattáblából viszont az is világosan kiderül, hogy minden bizalomcsoportra igaz ez a megállapítás. 2002 és

2004-hez képest, 2016 és 2018-ra minden bizalomcsoportban 20–30%-kal nőtt a kirekesztők hányada. Ez nem egyszerűen jelentős emelkedésnek tekinthető, hiszen sok esetben közel megkétszereződtek a korábbi arányszámok. Régebben háromból egy, a legújabb felmérések szerint viszont három olyan megkérdezettből, akik egyébként mások felé – saját meggyőződésük alapján – bizalommal vannak, már kettő gondolja úgy, hogy a másáig bizonyos formáit el kell utasítani.

Mindezek tükrében kijelenthető, a magyar társadalom bizalmintázata az elmúlt években sajátos változásokat mutat. Három szempontból is. Egyrészt az, hogy egy viszonylag rövid perióduson belül trendváltás – lassú növekedés – látszik a bizalomszintben, nem túlságosan gyakori európai összehasonlításban. Másrészt kirívóan egyedi a többi vizsgált országgal összevetve, hogy mindeközben nagy, sőt egyre növekvő elutasítás jellemzi a magyar társadalmat a másáig bizonyos formáival szemben.

Adathullám	Skálaértékek szerint elkülönített bizalomcsoportok		
	0–4	5	6–10
2002	47,7	39,6	29,6
2004	57,5	45,8	36,9
2006	63,1	52,8	50,6
2008	65,1	54,4	49,7
2010	60,6	52,5	39,9
2012	57,9	58,4	44,0
2014	67,4	54,5	43,3
2016	82,4	61,9	61,6
2018	73,9	76,3	59,0

1. táblázat Elutasítók aránya Magyarországon a három bizalomcsoportban (%)

Forrás: saját szerkesztés az ESS 1–9. hullámai alapján

Megjegyzés: A számítások post-stratification súlyok használatával történtek

Harmadrészt meghökkentő, hogy a mások felé – saját elmondásuk szerint – bizalmat érzők között jelentősen nő a kirekesztő gondolkozásuk aránya. Jelen tanulmány érvelése szerint e három jelenség között csak akkor lehet logikus összefüggést találni, ha kijelentjük: Magyarországon a társadalmi bizalom emelkedését az elszigetelődés, bezárkózás, megkülönböztetés hajtja. A magyarok közül nagyon sokan csak azért bíznak meg másokban, mert a mások alatt kizárólag a velük azonosakat értik. A partikuláris bizalom perspektívájában e magyarázat nem újszerű. A kirekesztő csoportok így működnek. Mégpedig azért, mert általában bizalmatlanság jellemző rájuk. Ha a későmodernitás kihívásai miatt a magyar társadalomra is ez a bizalomdinamika igaz, akkor évek óta valójában mélyülő bizalmatlanság burjánzik idehaza.

Összegzés

A 2000-es évekig bezárólag a partikuláris bizalom nemzetközi szakirodalma fontos elméleti gondolatokat vonultatott fel, több oldalról is alaposan megvilágítva a jelenséget és annak következményeit. Érdekes módon e munkák szintetizálása, legalábbis a lényegi közös elemeik azonosítása máig nem történt meg. Jelen tanulmány e hiányosságra reflektálva megkísérelte leírni azt a csoport- és interakciós dinamikát, amely minden partikulárisbizalom-elméletben ott rejlik. E sajátosságot az azonosság-elvben, az arra alapozott együvé tartozásban, valamint abban a

bizalmatlankodó (óvatoskodó és gyanakvó) érintkezési formában fedezte fel, amely szerint nem a másik csoporttag mint egyén bizalomébresztő (a csoporttagok egymás felé ugyanis jellemzően bizalmatlanok, miként a csoporton kívüliekkel szemben is azok), hanem a csoport strukturális rendezettsége és zártsága (azaz az idegenek kirekesztettsége) nyújt biztosítékokat a csoporton belüli interakciók vállalhatóságához.

Miután a tanulmány ezt az alapdinamikát leírta, felvetette annak problémáját, hogy azok a társadalmak, amelyeket nemcsak egyes csoportok szintjén, hanem általában átjár a partikuláris bizalom, miként reagálhatnak a későmodernitás nemzeti struktúrákat destabilizáló tendenciáira. Ennek részeként először is tömör formában bemutatásra került a későmodernitás folyamata, illetve az arra vonatkozó legfontosabb elméletek általános tartalma, majd valamelyest fókuszáltabban érintettük a bizalom kérdését is a későmodernitás kontextusában. A problémaállítás azt hangsúlyozta, hogy azok a társadalmak, amelyekben túlteng a partikuláris bizalom, éppen úgy reagálhatnak a későmodernitással járó globalizációs folyamatokra, elsősorban az intézményi absztrakciókra és az individualizációra, miként az önvédekezően elszigetelődő csoportok a (nemzeti) társadalmi behatásokra. Az írás végén a magyar társadalom – mint a partikuláris bizalomtól terhelt kollektíva – példáján érzékeltettük, miben ragadható meg ez a későmodernitás okozta új bizalmatlansági válság.

Felhasznált irodalom

- Ancsel Éva 1981 Írás az éthoszról. Kossuth, Budapest.
- Baier, Annette 1986 Trust and Antitrust. *Ethics*, 96. (2):231–260. DOI: 10.1086/292745
- Banfield, Edward C. 1958 *The Moral Basis of a Backward Society*. Free Press, New York.
- Bauman, Zygmunt 2000 *Liquid Modernity*. Polity, Cambridge.
- Beck, Ulrich 1996 *The Reinvention of Politics. Rethinking Modernity in the Global Social Order*. Polity, Cambridge.
- Beck, Ulrich 1998 *World Risk Society*. Polity, Cambridge.
- Beck, Ulrich 1999 *What is Globalization?* Polity, Cambridge.
- Beck, Ulrich 2000 *The Brave New World of Work*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Beck, Ulrich 2003 *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Századvég, Budapest.
- Beck, Ulrich 2005 *Power in the Global Age*. Polity, Cambridge.
- Beck, Ulrich 2006 *Cosmopolitan Vision*. Polity, Cambridge.
- Beck, Ulrich – Beck-Gernsheim, Elisabeth 1995 *The Normal Chaos of Love*. Polity, Cambridge.
- Beck, Ulrich – Beck-Gernsheim, Elisabeth 2002 *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. Sage, London.
- Beck, Ulrich – Grande, Edgar 2007 *Cosmopolitan Europe*. Polity, Cambridge.
- Beck, Ulrich – Bonss, Wolfgang – Lau, Christoph 2003 The Theory of Reflexive Modernization: Problematic, Hypotheses and Research Programme. *Theory, Culture & Society*, 20. (2):1–33. DOI: 10.1177/0263276403020002001
- Beck, Ulrich – Giddens, Anthony – Lash, Scott 1994 *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Polity, Cambridge.
- Benczes Réka – Ságvári Bence 2022 Migrants are not Welcome: Metaphorical Framing of Fled People in Hungarian Online Media, 2015–2018. *Journal of Language and Politics*, 21. (3):413–434.
- Boda Zsolt – Medve-Bálint Gergő 2012 Intézményi bizalom. A régi és az új demokráciákban. *Politikatudományi Szemle*, 21. (2):27–51.
- Bodor Ákos – Grünhut Zoltán 2015 Társadalmi rétegződés Magyarországon a bizalom mentén. *Századvég*, 20. (4):19–48.
- Bodor Ákos – Grünhut Zoltán – Erát Dávid 2022 A bizalom és a bizalomfunkciók összefüggése. Új megközelítés az embertársakba vetett bizalom méréséhez. *Replika*, (126):69–85. DOI: 10.32564/126.5
- Bodor Ákos – Grünhut Zoltán – Horeczki Réka 2014 Socio-cultural Cleavages in Europe. *Regional Statistics*, 4. (2):106–125. DOI: 10.15196/RS04207
- Bodor Ákos – Hegedüs Márk – Grünhut Zoltán 2022a Az embertársakba vetett bizalom Magyarországon a hagyományos kérdőíves eszközök alapján. *Replika*, (126):33–50. DOI: 10.32564/126.3
- Bodor Ákos – Hegedüs Márk – Grünhut Zoltán 2022b A bizalom hagyományos kérdőíves mérésének tartalmi érvényessége. *Replika*, (126):51–68. DOI: 10.32564/126.4
- Boltanski, Luc – Chiapello, Éve 1999 *The New Spirit of Capitalism*. Verso, London.
- Böröcz József 2019 Kistársadalom – kiskapuk. *Replika*, (112):123–143. DOI: 10.32564/112.11
- Cook, Karen 2001 *Trust in Society*. Sage, Thousand Oaks.
- Dupcsik Csaba – Tóth Olga 2008 Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51. (4):307–328.
- Ermisch, John – Gambetta, Diego 2010 Do Strong Family Ties Inhibit Trust? *Journal of Economic Behaviour and Organisation*, 75. (3):365–376.
- Fukuyama, Francis 1997 *Bizalom*. Európa, Budapest.
- Füzér Katalin – Huszár Ákos – Bodor Ákos – Bálint Lajos – Pirmajer Attila 2020 Social Capitals, Social Class, and Prosperity in High-Trust and Low-Trust Societies. *International Journal of Sociology*, 50. (1):48–67. DOI: 10.1080/00207659.2019.1684081
- Füzér Katalin 2016 The Social Theory of Trust and the Sociological Theory of Social Capital. *Belvedere Meridionale*, 28. (1):132–139. DOI: 10.14232/belv.2016.1.9
- Gambetta, Diego 1992 *The Sicilian Mafia: The Business of Private Protection*. Harvard University Press, New York.
- Gambetta, Diego 2000 Mafia: The Price of Distrust. In Gambetta, D. ed. *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations* (electronic re-edition). University of Oxford, Oxford. 158–175.
- Gerő Márton – Hajdu Gábor 2015 Az egyéni kapcsolatháló nagysága, heterogenitása és a társadalmi integráció Magyarországon. *Socio.hu*, (4):12–33. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.4.12

- Giczi Jolán – Sik Endre 2009 *Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés*. TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés, Budapest.
- Giddens, Anthony 1990 *The Consequences of Modernity*. Polity, Cambridge.
- Giddens, Anthony 1991 *Modernity and Self-identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Polity, Cambridge.
- Giddens, Anthony 1999 *Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives*. Profile, London.
- Grünhut Zoltán – Bodor Ákos 2019 „Megbízhat bennem, hisz’ ismersz!” Kistélepülési polgármesterek az informalitások hálójában. *Új Magyar Közigazgatás*, 12. (2):12–20.
- Grünhut Zoltán – Bodor Ákos 2020 A bizalom kultúrájának próbatétele. A fizikai és lelki egészség, továbbá a társas kapcsolatok és a szubjektív jólét összefüggései a bizalommal járványidőszakban. *Tér és Társadalom*, 34. (3):26–45.
- Grünhut Zoltán – Kömüves Dániel – Bodor Ákos 2019 A bizalomelmélet kritikai újragondolása az eldologiasodás szempontjából. *Replika*, 113:11–24. DOI: 10.32564/113.2
- Habermas, Jürgen 1998 *The Post-national Constellation*. MIT Press, Cambridge.
- Hajdu Gábor 2012 Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. szerk. *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum, Budapest. 45–63.
- Hajdu Gábor – Megyesi Boldizsár 2017 A társadalmi tőke, társadalmi struktúra és társadalmi integráció. In Kovách I. szerk. *Társadalmi integráció*. MTA TK Szociológiai Intézet, Szeged. 155–182.
- Hardin, Russell 2006 *Trust. Key Concepts Series*. Polity, London.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2013 *Szellemi termelési mód*. Kossuth, Budapest.
- Keller Tamás 2009 *Magyarország helye a világ érték-térképén*. TÁRKI, Budapest.
- Lash, Scott 1999 *Another Modernity. A Different Rationality*. Blackwell, Oxford.
- Luhmann, Niklas 1979 *Trust and Power*. John Wiley, New York.
- Luhmann, Niklas 1988 Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives. In Gambetta, D. ed. *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Basil Blackwell, Oxford. 94–107.
- Luhmann, Niklas 1994 *Risk: A Sociological Theory*. Aldine de Gruyter, New York.
- Messing Vera – Ságvári Bence 2021 Are Anti-Immigrant Attitudes the Holy Grail of Populists? A Comparative Analysis of Attitudes Towards Immigrants, Values, and Political Populism in Europe. *Intersections: East European Journal of Society and Politics*, 7. (2): 100–127. DOI: 10.17356/ieejsp.v7i2.750
- Misztal, Barbara 1995 *Trust in Modern Societies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Pusztai Gabriella 2018 Ha elvész a bizalom. *Educatio*, 27. (4):623–639.
- Putnam, Robert D. 1993 *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, Princeton.
- Reckwitz, Andreas – Rosa Hartmut 2023 *Late Modernity in Crisis: Why We Need a Theory of Society*. Polity, London.
- Rosa, Hartmut 2013 *Social Acceleration. A New Theory of Modernity*. Columbia University Press, New York.
- Sík Domonkos 2015 *A modernitás rétegei*. ELTE, Budapest.
- Sik Endre 2012 *A kapcsolati tőke szociológiája*. ELTE, Budapest.
- Skrabski Árpád – Kopp Mária 2008 A bizalom mint a társadalmi tőke központi jellemzője. *Vigilia*, 73. (10): 722–730.
- Sztompka, Piotr 1999 *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Takács Judit – Szalma Ivett 2022 A homoszexualitással kapcsolatos társadalmi attitűdök a 21. század elején Magyarországon. In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. szerk. *Társadalmi Riport 2022*. TÁRKI, Budapest. 473–491.
- Tóth I. György 2005 Bizalomszint, kötelezettségi hálók és társadalmi tőke: Előtanulmány. In Tóth I. Gy. szerk. *Kockázat, bizalom és részvétel a magyar gazdaságban és társadalomban*. TÁRKI, Budapest. 13–23.
- Tóth I. György 2009 *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében. A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése*. TÁRKI, Budapest.
- Tóth I. György 2010 A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk. *Társadalmi Riport 2010*. TÁRKI, Budapest. 254–287.